

Slovenské aspekty rozvoja sociológie v Československu

LADISLAV MACHÁČEK*

Ladislav Macháček, Sociologický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Slovak Aspects of the Development of Sociology in Czechoslovakia

Abstract: The author of the article sets out from the assumption that the historical-sociological reconstruction of the development of sociology in Slovakia in 1959–1989 has several specific features. The first is that scholars specialising in the history of sociological thought tend to focus on earlier periods in the evolution of Slovak sociology and on the study and preservation of the intellectual legacy of figures who were sidelined, not only during normalisation (1970–1989) but even before. The second feature is that the personal memories of and contributions to the study of the process of the revival and institutionalisation of Slovak sociology after 1959 are still primarily provided by participant figures. The third is the peripheral position occupied by Slovakia in the Czechoslovak state, far from the centre of political power. The historical-political factor of the relationship between the centre and the periphery, further reinforced by the rivalry between Czechoslovakism and Slovak nationalism, is pervasive, and must be taken into account if an accurate assessment is to be made of the numerous excesses of normalisation, even in the development of Czechoslovak sociology. In this article the author characterises the two stages of institutional development of sociology in Slovakia in the period of really-existing socialism: 1) re-creation and growth between early 1960's and 1968; 2) initial repression and gradual diversification between 1970 and 1989. The second stage is sub-divided into three periods: a) normalisation; b) the professionalisation of sociology and the creation of its socio-technical establishment function (1975–1985); and c) the pluralisation of Slovak sociology, i.e. growing polarisation between its pro- and anti-establishment orientations (1985–1989).

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 631–642

I. Wallerstein vo svojich prezidentských listoch členom ISA nie tak dávno pripomenul, aké inšpirujúce a vzrušujúce je hľadanie interdisciplinárnych vzťahov medzi spoločenskými vedami, najmä však medzi históriou a sociológiou. Medzi sociológiou a históriou je tradične silné puto, ktoré sa prejavuje najmä vtedy, ak sa historické vedy venujú najnovším dejinám. V literárnych prameňoch historických štúdií, objasňujúcich premeny našej spoločnosti po roku 1968, sa už objavujú sociologické analýzy, výsledky empirických výskumov a reflexie politických rozhodnutí na dobové prognostické scenáre spoločenských premien a vývoja.

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: prof. Ladislav Macháček, CSc., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika, e-mail: ladislav.machacek@savba.sk.

Analogicky sa učia od historikov sociológovia, keď sa snažia zrekonštruovať krátky vývoj vlastnej vednej disciplíny, využívajúc k tomu biografickú metódu, štúdium dobových dokumentov, diskusné fóra aktérov rozličných významných udalostí jej inštitucionalizácie.

Aj tí, ktorí boli v prvej etape obnovy sociológie na Slovensku „outsideri“, sa neskoršie stávajú „aktérmi“. S. Szomolányiová v návrate k svojej štúdii o vzniku Sociologického ústavu SAV v roku 1995 pokladá za dôležité zdôrazniť tento zásadný rozdiel: „Rôznosť pohľadov je však daná aj mierou účasti na reflektovanej histórii. Preto aj môj výskumnícky pohľad „outsidera“ sa odlišuje od pohľadu aktérov histórie, ktorí boli do nej osobne ponorení.“ [Szomolányiová 1995]

Treba konštatovať, že dnes máme k dispozícii už rozmanité podklady a analýzy, ktoré nám umožňujú naznačiť niektoré osobitosti vývoja sociológie v Československu v rokoch 1959–1989. Na druhej strane sa tieto príspevky vyznačujú špecifickými osobitosťami a obmedzeniami.¹ Domnievame sa, že ide o niekoľko aspektov:

Prvý aspekt spočíva v tom, že sociológia má iba niekoľko špecialistov zameraných na dejiny sociologického myslenia. Majú však pred sebou aktuálnejšie úlohy, t.j. reflexiu starších období vzniku slovenskej sociológie, záchranu a spracovanie pozostalosti takých osobností, o ktorých sa efektívne mlčalo nielen celé obdobie normalizácie (1970–1989), ale aj predtým. Na Slovensku sa to týka predovšetkým A. Štefánka, zakladateľa sociografie,² ale aj A. Hirnera, predstaviteľa moderných sociologických trendov.³

¹ Ide najmä o štúdiu S. Szomolányiovej z roku 1988, ktorá ju predniesla ako referát 11. 10. 1988 na seminári 25 rokov sociologického pracoviska SAV – História, súčasnosť a perspektíva [Szomolányiová 1990]. Rukopis bol do redakcie Sociológie odovzdaný 3. 12. 1988. Potom máme k dispozícii tri referáty, ktoré odzneli na konferencii venovanej tejto udalosti po 30 rokoch. Pozri: [Roško 1995, Szomolányiová 1995, Falfán 1995], ako aj záznam z besedy za okrúhlym stolom časopisu Sociológia publikovaný v Sociológii 27 (3). Rovnako významný je z historického hľadiska záznam besedy zo 7. 9. 1988, ktorý bol publikovaný v prvom čísle ročníka 1989. Kongresové materiály z rokovania slovenských sociológov v Martine v septembri 1989 a ich reflexie v príhovoroch a komentároch R. Roška, publikované v Sociológii 22 [Roško 1990]. Reflexie tejto udalosti na seminári *Martin 10 rokov po* (v Martine 23.–24. septembra 1999) a publikované v Sociológii. [Roško, Schenk 2000; Turčan, Klobucký, Búzik 2000] Séria rozhovorov redakcie s osobnosťami a aktérmi sociologického diania v rubrike *Profily a interpretácie* (J. Pašiak, R. Roško, D. Alijevová, L. Macháček, J. Stena, G. Blaas). Najnovšie aj osobitné číslo Sociológie s výsledkami prvého slovensko-českého stretnutia sociológov po rozdelení Československa – Sociológia 31 (5) a Sociológia 32 (1). Sociológia 30 (1) uverejnila súčasne aj prepis hesiel o slovenskej sociológii od S. Szomolányiovej a M. Petruska, ktorý uverejnil Veľký sociologický slovník (Akademia, Praha) spoločne s reflexiou premien slovenskej sociológie v publikácii M. Keena a J. Muchu v anglickej i poľskej verzii [Keen, Mucha 1992], ktorú napísali J. Pašiak a L. Macháček. Napokon je tu prvá štúdia systematicky charakterizujúca paradigmy slovenskej sociológie po roku 1948. [Turčan, Laiferová 2002]

² Sociológia jedno svoje špeciálne číslo venovala A. Štefánkovi a publikovala niektoré jeho neznáme práce z literárnej pozostalosti najmä zásluhou L. Turčana [srov. Turšan, Laiferová 1997].

³ Do tlače sa dostali v anglickom jazyku aj texty o diele Alexandra Hirnera v monotematickom čísle Slovak Sociological Review – Sociológia 32 (6) Pripravujú sa na publikovanie aj pamäte A. Hirnera a R. Roška.

Druhý aspekt spočíva v tom, že osobné reflexie a príspevky k procesu obnovy a inštitucionalizácie sociológie po roku 1959 prinášajú v súčasnosti jej aktéri. Predovšetkým sú to tí, ktorí po roku 1969 nimi prestali byť a až s odstupom času získali svoju príležitosť objasniť dobové súvislosti tohto procesu. Ich kompetencie však v roku 1970 končia a nastupujú aktéri normalizácie sociológie. [Výskumný plán 1971, Zvyšiť... 1975] Práve teraz, keď môžeme skutočne hovoriť pravdu o normalizačnej etape sociológie, akosi mimo tohto diskurzu sa zatiaľ dostali niektorí ešte žijúci aktéri inštitucionálnej sociológie od roku 1970 do roku 1989 (V. Bauch, V. Cirbes).

Tretí aspekt spočíva v tom, že pre československú sociológiu sociológiu platí to isté čo pre iné oblasti ideologického života spojeného so spoločenskými vedami. Slovensko a Bratislava bola vždy perifériou, vzdialenou od centra politickej moci, kde sa už od prvej republiky za trest odkladali, alebo a s porozumením prijímali neželané osobnosti českej vedy, prípadne na princípe národnej solidarity sa „upratávali“ do knižnice a archívu slovenskí vedátori pred hnevom „Prahy“. Napokon pod kepienkom slovenského „reformného“ komunistického centra sa naštartovávali „federalistické“, „etnocentristické“, „prognostické“, „prestavbové“ projekty a diskurzy a aj vydávali publikácie, ktoré v Prahe nemali žiadnu šancu. Tento historicko-politologický faktor celkom prirodzeného vzťahu centra a periférie, posilneného najmä rivalitou čechoslovakizmu a slovenského nacionalizmu, je všadeprítomný. Bez jeho rešpektovania nemožno správne zhodnotiť tie početné excesy od „normality“ aj vo vývoji československej sociológie.

V tomto príspevku sme nemohli dať dôraz na komplexnejšie objasnenie „česko-slovenských súvislostí“ inštitucionálneho rozvoja sociológie v Československu. Túto vzájomnosť a súvislosť treba celú znovu rekonštruovať. Aj napriek nášmu úsiliu sa nepodarilo nájsť potrebné reflexie, spomienky, literatúru.

1. Transformácie sociológie na Slovensku do roku 1969

Jan Pašiak vo svojej časti našej spoločnej štúdie konštatuje [Pašiak, Macháček 1998], že po druhej svetovej vojne najrozvinutejším smerom sociológie na Slovensku bola sociografia. Sociológiu rozvíjal Anton Štefánek, vedúci Katedry sociológie a sociologického seminára na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Druhé sociologické centrum predstavoval sociologický odbor Matice slovenskej v Turčianskom Svätom Martine, ktorý viedol Alexander Hirner. Tu vychádzal v rokoch 1946–1948 aj prvý sociologický časopis *Sociologický sborník*. Tretím centrom bolo malé sociologické pracovisko v Slovenskej akadémii vied a umení v Bratislave. (Išlo o sociografické oddelenie vo vtedajšom Zemepisnom ústave SAV).

Tieto inštitucionálne zárodky sociológie boli postupne v rokoch 1949 a 1950 zlikvidované. Sociológiu mala nahradiť marxistická filozofia a to najmä historický materializmus. Keď komunistickí politici začali po roku 1956 kritizovať „izoláciu spoločenských vied od života“, ako to formuluje J. Pašiak v spomínanej práci, inteligencia to zdôvodňovala dogmatizmom spoločenských vied. Kritikou historického

materializmu poukazovala na potrebu empirických výskumov spoločnosti. Ani opakované recidívy stalinizmu už nedokázali zahatať cestu k rozvoju a inštitucionalizácii sociológie, najmä jej rozvoja ako empirickej sociológie.

Vznik sociologického pracoviska na Slovensku malo niekoľko etáp. R. Roško vo svojom príhovore pri príležitosti 30. výročia vzniku SÚ SAV s jemu vlastnou noblesou upozornil, že o sociológiu sa rozhodovalo podstatne skôr a graduálne sa pre vznik ústavu formovali ideologické, politické a personálne predpoklady: „Osobitne si vážim prítomnosť kolegov J. Strinku a A. Kopčoka ako pamätníkov sui generis. Hoci neprijali status interných pracovníkov vznikajúceho SÚ SAV, k jeho vzniku prispeli nezabudnuteľnou hrivnou. J. Strinka najmä ako vedúci oddelenia historického materializmu, ktoré sa vo Filozofickom ústave SAV zriadilo v roku 1960 (päť rokov pred vznikom SÚ SAV). Toto od samého začiatku zabudovalo do svojej štruktúry osobitnú skupinu pre „sociálny výskum“ (slovo „sociologický“ nebolo ešte v tom čase celkom priechodné) a ktoré do svojho plánu práce zaradilo aj empirickú výskumnú akciu, zameranú na fenomén vtedy sa tvoriaceho hnutia brigád socialistickej práce. A. Kopčok ako jeden z najhorlivejších stúpcov obnovy sociológie vo vtedajšom FÚ SAV, v jeho ústavnej rade i v redakcii ústavného časopisu *Otázky marxistickej filozofie* (ktoreho výkonným redaktorom bol J. Strinka).“ [Roško 1996] Na prvý pohľad sa zdá, že tento zápas o návrat sociológie do sústavy spoločenských vied nemá česko-slovenské súvislosti. Beseda redakcie o vzniku sociologického pracoviska, ktorá sa uskutočnila po roku 1989 vlastne po prvýkrát, umožnila A. Kopčokovi a J. Strinkovi uviesť niektoré dokumenty a niektoré spomienky objasňujúce práve tieto skutočnosti. Ukázalo sa, že významnejšiu úlohu tu zohral ani nie tak „hrobár“ a neskôršie „prvý predstaviteľ“ sociológie na Slovensku, prvý vedúci Katedry sociológie FF UK v Bratislave, prvý riaditeľ Sociologického ústavu SAV a prvý hlavný redaktor Sociológie Andrej Sirácky, ale znovu filozof, vtedajší riaditeľ FÚ SAV Ladislav Szánto.

Stal sa podľa A. Kopčoka novým riaditeľom ústavu po akademikovi I. Hrušovskom ako osobnosť, ktorá rozhodujúcim spôsobom, odvážne odvrátila nebezpečie pokusu L. Hanzela aplikovať kritiku filozofických „úchyliet“ (uznesenie politbyra ÚV KSČ) na Slovensku, obviníť filozofov tohto ústavu z revizionizmu.

J. Pašiak spomína, ako sa po jeho nástupe na FÚ SAV (1. 10. 1959) zviazol zápas o premenovanie oddelenia spoločenskovedného výskumu na sociologické. L. Szánto sa obrátil na A. Siráckeho, ktorý bol vtedy podpredsedom SAV pre spoločenské vedy, aký je jeho názor na tieto snahy. Ten prejavil isté obavy, či to nie je predčasné a či to schvália na ÚV KSS. L. Szánto povedal, že to tam vybaví a aj to vybavil. Oddelenie dostalo nové priestory po obchode so zeleninou na Legionárskej ul. v Bratislave. *Nechcem zneužívať túto príležitosť, ale nedá mi pripomenúť, že som v jednej z miestností spával na nafukovačke niekoľko mesiacov, kým dostal už samostatný ústav „novú“ budovu (t. j. švédsky domček v areáli SAV).*

V roku 1963 tak mal Filozofický ústav SAV prvé pracovisko, ktoré v tom čase malo v Československu názov „sociologické“. Vznik ústavu už bol problém, ktorý bolo treba prerokovať v Prahe na vedeckom kolégiu pre filozofiu a psychológiu

ČSAV, bolo treba obhájiť kritické námietky k pripravovanému dokumentu ÚV KSČ o sociológii, či sa sociologické ústavy dostanú do tzv. plánu siete výskumných ústavov ČSSR na budúcich 5 rokov. Na spomínanom kolégiu „Laci báči“, ako sa hovorilo L. Szántoovi, vraj povedal: „Vy si urobte, ako chcete, ale na Slovensku vytvoríme Sociologický ústav.“ V tomto krátkom časovom období sa podľa J. Pašiaka často argumentovalo: „Slováci to už urobili a my ešte nie.“

Takže koncom roku 1962 sa v rámci Filozofického ústavu Slovenskej akadémie vied rozhodlo o vytvorení oddelenia sociológie, ktoré od 1. 1. 1963 viedol Ján Pašiak. V roku 1964 sa obnovila *Katedra sociológie* na Filozofickej fakulte UK v Bratislave a založila sa Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV. O rok neskôr sa ustanovil samostatný *Sociologický ústav* v rámci Slovenskej akadémie vied. V roku 1969 začal vychádzať časopis *Sociológia*. Okrem toho vzniklo desať menších sociologických pracovísk so zameraním na sociológiu práce, kultúry, práva, zdravotníctva, tlače, rozhlasu, poľnohospodárstva, etnických vzťahov a ďalších. Na týchto pracoviskách sa zaoberalo sociológiou 125 osôb. V rokoch 1962–1970 sa uskutočnilo 118 empirických výskumov, z ktorých 24 malo charakter základného výskumu. [Pašiak, Macháček 1998]

V tomto období slovenskí sociológovia už úzko spolupracovali s českými sociológmi. Najvýznamnejšou oblasťou výskumu v sociológii na Slovensku sa stala problematika sociálnej štruktúry. V spolupráci s tímom Pavla Machonina sa podieľali niektorí pracovníci Sociologického ústavu SAV na vyhodnotení empirických výskumov o sociálnej štruktúre českej a slovenskej spoločnosti. Bol to základ dlhodoobej spolupráce, ktorá prekonáva všetky úskalia inštitucionálnych i osobných traum až do súčasnosti.

Rozvinula sa taktiež spolupráca so sociológmi v zahraničí, a to najmä z Poľska (zásluhou Jana Szczepańskiego), NDR i SRN, Maďarska, Juhoslávie (hlavne Slovinska). Začala sa rozvíjať spolupráca na komparatívnych výskumoch.

Tento sľubný vývoj slovenskej sociológie bol násilne pretrhnutý okupáciou Československa vojskami Varšavskej zmluvy v roku 1968 a následnou „normalizáciou“. Posledným bol výskum o postojoch a názoroch obyvateľstva na inváziu a okupáciu. Znamenal koniec obdobia entuziazmu a eufórie z úspešného rozvoja sociológie po roku 1956.

V roku 1969, keď sa slovenskí sociológovia pripravovali na Svetový sociologický kongres vo Varne, živili sa ešte aké také nádeje, že sa im podarí prežiť aj toto ťažké obdobie. Jednako v zmenených podmienkach sa tieto nádeje skoro rozplynuli. Komunistická strana však začala pripravovať a organizovať prehodnotenie činnosti všetkých inštitúcií a najmä spoločenských vied. Začali sa hľadať a aj sa našli „vinníci“ aj medzi sociológmi, ktorí sa prihlásili k pokrokovým ideám. Komunistická strana ich označila za „kontrarevolucionárov“ a „pravicových revizionistov“. Prvou osobou reprezentujúcou tento typ sociológa, ktorý sa stal objektom zvýšeného záujmu rôznych straníckych a štátnych preverovacích komisií, bol Ján Pašiak.

2. Transformácia sociológie na Slovensku 1970–1989

Normalizácia: od odmäku k posilneniu totality

Normalizačný proces v Československu mal svoje všeobecné charakteristiky prechodu k totalitarizmu a autoritárstvu, v ktorom si jedna politická strana postupne po okupácii Československa v auguste r. 1968 a od apríla 1969 podriaďovala všetky významné sféry spoločenského života, vedecký život nevynímajúc. Na sociológiu ako relatívne mladú spoločenskú vedu mal proces normalizácie osobitne nebezpečný dosah. Mohol sa zvrhnúť na jej inštitucionálnu likvidáciu alebo „transformáciu“ na vedecký komunizmus. Záverečné prípravné práce na transformáciu sociológie sa pozoruhodne viažu na VII. svetový sociologický kongres ISA vo Varne, ktorý sa uskutočnil 14.–19. septembra 1970. Zúčastnilo sa ho 39 sociológov zo Slovenska v početnej delegácii Československa (120 účastníkov).

Po ich návrate sa prudko začal odvíjať transformačný scenár „očistou“ uvedených inštitúcií od najvýznamnejších osobností sociológie. Ako to však konštatuje S. Szomolányiová, porovnávajúc situáciu v Čechách a na Slovensku⁴ a uvádzajúc výsledky: „Postihy boli miernejšie nielen v dôsledku „rodinného modelu“ normalizácie na Slovensku, ale aj objektívne nebolo toľko ľudí, ktorí by sa aktívne podieľali na „obrodnom procese“. Naopak, aby sa splnili percentuálne kvóty, boli z KSS vyobcovaní často ľudia úplne „nevinní“. Napríklad to, že Katedra sociológie na FF UK prežila viac menej bez podstatných personálnych zásahov, na rozdiel od katedrií v Brne a Prahe nebolo spôsobené nejakým liberálnejším postupom na Slovensku. Jednoducho členovia katedry neboli aktívne zapojení do vtedajšieho „obrodného procesu“. [Szomolányiová 1995]

Hlavný dôraz sa sústredil na Sociologický ústav SAV. Priama výmena osôb by bola iste nedostatočnou zárukou transformácie sociológie na požiadavky totalitnej a autoritárnej mocenskej štruktúry jednej strany. V podmienkach Slovenskej akadémie vied na konsolidáciu rozkolísanej situácie medzi sociológmi sa uplatnil systém uzatvárania časovo obmedzených pracovných zmlúv. Spoľahliví pracovníci dostávali pracovné zmluvy na maximálnu dobu 4 roky, ostatní na dobu 3 alebo 6 mesiacov.

Ako sa to stalo už tradíciou v strednej Európe, osobitne však v Československu, každých 20 rokov dochádza k spoločensko-politickému zlomu, ktorý postihne najúspešnejšiu a odborne najvyspelejšiu generáciu a odsunie ju na vedľajšiu koľaj spoločenských procesov. Na rozdiel od rokov 1950–1952 nedošlo v r. 1970 k odtínaniu hláv, ale rúk. To je obrazné vyjadrenie reálneho znemožnenia istej skupine inteligencie s vyhranenými politickými postojmi (najmä na inváziu sovietskych vojsk na územie ČSR r. 1968) a teoretickými názormi (napr. na politický a sociálny systém) participovať na rozvíjaní sociologického myslenia.

⁴ Svedectvo o rozdielnom rozsahu postihov nám podáva oficiálne aj ideológ normalizácie Hrzal (správa z r. 1973): „Na českých akademických pracoviskách vo filozofii a sociológii stratilo členstvo v strane 70 % pôvodných členov ZO, na Slovensku asi 30–35 %... Niektoré ústavy museli byť úplne zrušené, iné boli od základov reorganizované.“ [Szomolányiová 1995]

Sociologickému ústavu SAV pripadla v r. 1971–1975 funkcia koordinujúceho pracoviska pre výskumnú úlohu o sociálnej štruktúre ČSSR s cieľom „...preskúmať zákonitosti konštituovania a vývinu socialistickej spoločenskej formácie zo špeciálneho aspektu premien v sociálnej štruktúre v kontexte nástupu vedecko-technickej revolúcie v podmienkach triedne rozdeleného sveta“. [Sociológia... 1971: 115] Okrem poznávacích cieľov sa očakávalo, že výskum prispeje k praktickému riadeniu sociálnych premien v rovine prehlbovania integrácie medzi českou a slovenskou spoločnosťou, v sústave socialistických krajín a v rovine riešenia základného triedneho konfliktu medzi socializmom a imperializmom. Tematizácia tohto výskumného programu na čiastkové úlohy nepredstavovala iba vtedajšiu teoreticko-metodologickú reflexiu tohto sociologického pojmu, ale aj vedecké a problémové zameranie inter-ných pracovníkov ústavu a potencionálnych expertných spolupracovníkov.

Profiláciu výskumného zamerania SÚ SAV nemožno pochopiť mimo jej konfrontácie s výskumnými programami ďalších výskumných pracovísk na Slovensku – Výskumný ústav kultúry a verejnej mienky (sociológia kultúry a umenia), Česko-slovenský výskumný ústav práce (sociológia práce, pracovné sily), Ústav stavebníctva a architektúry SAV (urbanizácia), Výskumný ústav ekonomiky poľnohospodárstva a výživy (sociológia poľnohospodárstva), Ústav vedeckého ateizmu SAV (sociológia náboženstva), Výskumný ústav životnej úrovne (spôsob života). Tieto výskumné inštitúcie si postupne utvárali osobitné sociologické výskumné skupiny, oddelenia alebo výskumné programy. V centrálne plánovanom hospodárstve nebolo predstaviteľné, aby jeden a ten istý výskumný program realizovali dve alebo viac výskumných skupín. Preto ani SÚ SAV nemohol uskutočňovať tie výskumy, ktoré profilo-vo patrili iným ústavom. Bola by to duplicita a bolo nepredstaviteľné, aby sa utváral na jeden a ten istý sociálny problém pluralitný a diferencovaný pohľad. Rozvíjala sa iba marxisticko-leninská sociologická paradigma a tá zákonite viedla k jednotnému vedeckému hodnoteniu sociálnej reality.

To, čo sa dialo po r. 1970 v sociológii, malo, ak sa na to pozeráme s odstupom, prinajmenšom dva pozitívne aspekty. Predovšetkým sa zásluhou niektorých bývalých odborníkov SÚ SAV podarilo do r. 1989 etablovať niektoré špeciálne sociologické teórie. [Napr. sociológia urbanizmu, Pašiak 1990: 1–13] Tým, že uvoľnili svoje pôvodné miesta a naďalej pretrvávala politická nedôvera k mnohým sociológom, aj keď sa im podarilo preklznuť previerkovými komisiami, naskytla sa príležitosť pre široké profesionálne uplatnenie absolventov sociologického štúdia z Krakova, Bratislavy a Brna.

Pre samotný SÚ SAV a jeho vlastnú vedeckovýskumnú produkciu bol však celý proces normalizácie personálnou konsolidáciou prostriedkami kádrovej očisty, disciplinovania pracovnými zmluvami, ako aj „obnovy“ mladou generáciou iba nástrojom výkonnostnej stagnácie a intelektuálneho úpadku.

Profesionalizácia sociológie a etablovanie jej establishmentovej sociotechnickej funkcie (1975–1985)

Je skutočne príznačné, že začiatkom roku 1974 sa na seminári absolventov Katedry sociológie FF UK stretlo približne 50 účastníkov, aby riešili naliehavé profesionálne problémy a odborný rast po absolvovaní vysokoškolského štúdia. [Karásek 1974] Desať rokov po začiatku výučby sociológie pripravila katedra sociológie v piatich ročníkoch pre výkon sociologického povolania 115 absolventov. Predbežné analýzy uplatnenia prvých štyroch absolventských ročníkov, t. j. 70 absolventov sociológie ako diplomového odboru ukázalo, že až 61 % z nich začalo pracovať vo výskume, 17 % v podnikovej sociológii, ostatní v školstve a verejnej správe. Permanentne sa pociťoval nedostatok absolventov sociologického štúdia najmä pre novovznikajúce pracovné miesta v podnikovej sfére. Príslušné ministerstvo priemyslu r. 1974 avizovalo, že bude v nasledujúcich rokoch požadovať pre podnikovú a personálnu prácu v organizáciách približne 15–20 absolventov. V tomto roku sa pripravovalo na Katedre sociológie FF UK vo všetkých piatich ročníkoch spoločne 135 študentov, mnohí z nich v kombinácii s politickou ekonómiou, vedeckým komunizmom, knihovedou, filozofiou, pedagogikou. Postupne sa zväčšoval počet študentov v jednodobrovom štúdiu sociológie. Potvrdilo sa, že netreba mať obavy o ich uplatnenie v praxi. Jednoodborové štúdium sociológie umožnilo zvýšiť pozornosť ich odbornej príprave na realizáciu sociologických empirických výskumov, posilniť ich povinnú prípravu v niektorých úsekových sociologických disciplínach, dôležitých z hľadiska osobitostí rozvoja slovenskej spoločnosti (napr. sociológia vidieka a urbanizmu, práce a podniku, životného spôsobu a štýlu).

Mladí adepti sociologických povolání sa mali pripravovať na svoje uplatnenie v riadení sociálnych procesov. Nová orientácia v príprave sociológov iba odzrkadlila zásadnú zmenu v sociologickej reflexii spoločenských procesov. Od veľkých politicko-ideologických otázok sa presúvala pozornosť k sociálno-ekonomickým a dokonca k sociálno-psychologickým otázkam prežívania každodennosti, najmä vo výrobných podnikoch a pracovných kolektívoch. Mnohí sociológovia dobre vedeli, že analytická a sociotechnická činnosť upravuje niektoré sociálne dôsledky, ktoré objektívne vznikajú z neadekvátnych makrospoločenských zámerov a spoločenských podmienok. Získali skúsenosti, že častokrát sa ich činnosť využíva iba ako ozdoba alebo španielska stena rozličných manipulačných zámerov. V svojom konečnom dôsledku ak pôsobili skutočne pozitívne a zlepšili sociálne podmienky a komfortnosť životného pocitu pracovníkov, stabilizovali nielen establishment podnikov a hospodárskych organizácií, ale aj vyšších mocenských štruktúr. Iní, najmä noví podnikoví sociológovia, prevažne absolventi sociologického štúdia po r. 1970, pocítili nefalšovanú radosť z dobre vykonanej práce, v ktorej si na základe sociologickej analýzy sociálnej situácie dokázali zvoliť účinné sociotechnické postupy a nástroje a zmeniť východiskový stav, zefektívniť fungovanie organizácie v prospech jej i jednotlivcov.

Skutočné inovácie do metodológie a metodiky sociologických výskumov prinášali niektoré skupiny sociológov, ktoré sa formovali ako typické sociologické školy. Ich vplyv presahoval priestor vlastnej úsekovej sociológie v tej miere, v akej sa

metodologická inovácia približovala k všeobecnej sociologickej teórii, vychádzala dôsledne z nej a obohacovala ju. Takýchto prípadov nebolo až tak veľa. Práve preto vzbudili pozornosť v sociologickej obci nielen svojimi výsledkami, ale aj púhou existenciou. Sociologická skupina vedená A. Hirnerom (V. Krivý, J. Schenk, J. Stena, E. Veľasová, H. Woleková) rozpracovala teoreticko-metodologickú koncepciu poznania sociálnej kontroly vo výrobnom podniku ako predpokladu jej regulácie a optimalizácie jej úrovne a priebehu. [Hirner, Krivý, Schenk 1974]

Napokon teoretické a metodologické inovácie priniesol aj dlhodobý rozvíjajúci sociologický výskum sociálnej štruktúry na pôde SU SAV. Ako to zdôraznil R. Roško, autor jednej z mála v slovenskej sociológii akceptovanej sociologickej teórie strednej úrovne, keď je reč o materiálnych podmienkach života, treba sa najprv opýtať, akým si ich rôzne triedy, skupiny, vrstvy a individúa „zadovážujú“. [Roško 1984: 618–619] Jeho teória spoločenského pracovného okruhu (SPO) a domáceho pracovného okruhu (DPO) umožňovala pomenovať a objasňovať to, o čom sa vedelo, ale čo sa zamlčovalo, alebo zobrazovalo v krivom zrkadle: tieňová ekonomika a sociálna diferenciacia.

Netreba si však robiť ilúzie o „výbojnosti“ sociologického frontu a jeho pripravenosti povedať pravdu o sociálnej realite. Pochopiteľne, malá odvaha sa týkala predovšetkým oblastí, ktoré sa bytostne dotýkali základných ideologických paradigiem komunistického mocenského systému. V mnohých ďalších oblastiach spoločenského života, ktorých riadenie bolo na nižších stupňoch mocenských štruktúr (mezoštruktúra, podniky), sa tzv. kriticko-konstruktívny prístup vyžadoval, verbálne sa odmietala bezzubosť a samoučelnosť výskumných akcií, ich nízka úroveň interpretácie, absencia prognostickej dimenzie.

Pluralizácia sociológie: establishmentová a antitotalitná orientácia (1985–1989)

Po etape inštitucionalizácie sociológie (1964–1969) prišlo nielen obdobie jej normalizácie (1970–1985), ale aj etapa jej pluralizácie (1985–1989). V samotnej sociologickej obci začalo čoraz intenzívnejšie pôsobiť generačné zoskupenie absolventov sociologického štúdia z rokov 1970–1980, ktoré kritickou reflexiou jej situácie z pozície sociológie vedy vyjadrovalo jednoduchú myšlienku, že *sociológia sa diskredituje aj tým, že rozličnými spôsobmi vylepšuje sociálny systém, ktorý nemá zmysel už naďalej rekonštruovať*.

V r. 1985 sa završuje dvadsať rokov inštitucionálneho rozvoja sociológie na Slovensku. Bola to príležitosť bilancovať vývoj základného sociologického výskumu v SAV, výchovu sociológov na FF UK, integračnú funkciu sociologickej asociácie. Situácia sa začína meniť. Vyostruje sa polemika o mieste sociológie v sústave sociálneho poznania. Mnohí účastníci diskusie za okrúhlym stolom redakcie časopisu Sociológia (1985) ju označovali za zbytočnú: *všetko už bolo vymedzené*. Iní sa domnievali, že ide o krízu sociológie. Jej symptómy sa odmietajú akceptovať, presnejšie vymedziť. Návrat k fundamentom sociológie ako vedy bol jedným z pokusov vystih-

núť jej ťažkosti napriek jej fascinujúcej extenzii a nepopierateľným úspechom v sociotechnickej sfére podnikovej praxe.

Bola to však iba predohra k tomu, čo sa odohralo v besede (1988) k dokumentu *Sociológia SR v kontexte prestavby*. Tu sa azda po prvýkrát umožnilo prezentovať stanovisko mladej generácie sociológov na súčasný stav a perspektívy rozvoja slovenskej sociológie. V diskusii zdôraznili, že problém nie je v nedostatočnom počte sociológov, ale v „politickom okolí“, ktoré vplýva na vnútorný život sociológie a ktoré podmieňuje, že aj pre sociológiu ako pre ostatné spoločenské vedy je charakteristická apologetická funkcia namiesto konštruktívno-kritickej, ďalej dogmatizmus, scholastika, sterilita, nedostatočný zmysel pre realitu, spätosť so zaostávajúcimi formami praxe, väzba na administratívno-direktívny systém riadenia spoločnosti, iba deklarované miesto pri riešení spoločenských problémov, orientácia na službu riadiacim orgánom, prepolitizovanosť. V analýze, ktorú uskutočnili na prelome rokov 1987–1989, sa na prvom mieste ťažkostí a bariér komunikácie sociológie s laickou verejnosťou uvádzajú spoločensko-politické pomery, zbavujúce sociológiu možnosti plniť svoje poslanie. Ako terapia na tieto neduhy sa odporúča nahradiť stratégiu potlačania problémov ich anticipáciou v otvorenom dialógu všetkých zainteresovaných, demokratizovať spoločenský život, odstrániť kádrovú diskrimináciu niektorých sociológov. [Bútorová 1989: 99]

Vzápätí na seminári pri príležitosti 25. výročia vzniku sociologického pracoviska v SAV (11. 10. 1988), ktorého konceptorom bol R. Roško, predniesla S. Szomolányiová hlavný referát *História zrodu a formovania sociologického pracoviska SAV*. Svojou kritickosťou a dôslednosťou pri hodnotení „normalizačnej transformácie sociológie“ vyvolala skutočný rozruch. Morálne pozdvihla najmä tých, ktorí ako protagonisti obnovy sociológie v r. 1965–1968 vybojovali prvé kolo zápasu a „...umožnili tak vôbec vstúpiť mladším generáciám do jeho ďalších kôl. Ich entuziazmus a činnosť, s ktorou prekonávali ťažké dedičstvo umlčania sociológie, by sme teraz veľmi potrebovali aj my mladší i tí celkom mladí.“ [Szomolányiová 1990: 382]

V samotnej sociologickej obci začalo tak čoraz intenzívnejšie pôsobiť generačné zoskupenie sociológov, plniace funkciu „ostrovčeka pozitívnej deviácie“ (M. Bútorá), ktorý vyžaroval signály duchovnej obrody, prinášal niektorým sociológom nádej a u iných vyvolával strach a obavy. Proces diferenciacie sociologickej obce sa o krátky čas neodohrával iba na pôde teoretických a ideologických dialógov v rámci sociológie. Pôsobnosť mladej generácie sociológov prekročila hranice akademickej vedy a spoločenstva sociológov vtedy, keď sa listom prezidentovi ČSSR G. Husákovi pripojili k žiadosti slovenských spisovateľov o ukončenie trestného stíhania prof. M. Kusého a dr. J. Čarnogurského. Súčasne vyjadrili obavy z negatívnych tendencií, ktoré ohrozujú kvalitu života obyvateľstva a zhoršujú postavenie Československa vo svete. V liste zo 7. 9. 1989 konštatujú, že naša spoločnosť sa ocitla na rozhraní: buď nájde sily na podstatné štrukturálne spoločensko-ekonomické a politické zmeny, alebo definitívne vypadne zo spoločenstva vyspelých krajín.

Tento výsostne politický čin celkom zreteľne rozdelil sociologickú obec. Časť by bola privítala ostrejši zákrok proti mladým rebelom, druhá časť si uvedomovala

nebezpečenstvo takéhoto zákroku do vnútrovedných procesov s nepredvídateľnými následkami pre relatívnu autonómnosť sociologickej vedy. Aj to napomohlo tomu, že odmietnutie poslušnosti vládnucemu totalitnému systému sa stretlo s jeho neschopnosťou si túto poslušnosť vynútiť.

Aj keď väčšina sociologickej obce nebola pripravená na obdobný heroický čin výzvy totalite, viacerí svojimi postojmi na kompetentných miestach nepripustili, aby sa vyvodili voči mladším kolegom pracovnoprávne dôsledky.

Podarilo sa odvrátiť aj hrozbu, aby sa neuskutočnil II. zjazd slovenských sociológov pripravovaný celý rok na 26.–29. septembra 1989 v Martine. Rokovanie sociológov bolo veľkoryso programovo koncipované ako pluralitné stretnutie, ktoré umožní prezentáciu sociologických poznatkov vychádzajúcich z rozličných teoretických paradigiem a požadovalo k tejto pluralite demokratickú tolerantnosť. Obdobné procesy sa odohrávali aj na prebiehajúcim valnom zhromaždení SSS pri SAV.

Už pred jeho konaním došlo k akejsi predbežnej, tichej, ale faktickej rehabilitácii mnohých sociológov, nepreregistrovaných r. 1969–1970, prípadne odstavených od možnosti prevziať väčší diel zodpovednosti za činnosť sociologickej asociácie. Demokratickou formou tvorby kandidátky nového výboru všetkými členmi asociácie sa podarilo, aby najmä exponenti previerkových komisií z r. 1970 a s totalitným systémom úzko spojení sociológovia rezignovali na prácu vo výbore asociácie. To bolo niečo neobyčajne symbolické. Valné zhromaždenie SSS pri SAV zvolilo J. Pašiaka do jeho výboru a výbor ho zvolil za jedného z dvoch podpredsedov.

Podľa R. Roška [Roško 1990] konfrontácia totalitnej politickej moci s vedou, ktorá si osobuje právo na nezávislú reflexiu spoločenských procesov svojimi prostriedkami, a so sociológmi ako občanmi, ktorí majú právo na vlastný politický názor, naznačila, že táto politická moc je v agónii. V septembri 1989 sa sociológovia vyslovili nielen za zásadné systémové zmeny a prispeli ku kritickej analýze stavu spoločnosti, ale na svojom rokovaní v Martine vytýčili aj hlavné smery budúcej transformácie a modernizácie Slovenska, predovšetkým rozvojom občianskej spoločnosti. 17. november 1989 o 7 týždňov a sametovosť revolučnej systémovej zmeny v československej spoločnosti to potvrdili. Tak sa spájali osudy sociológie s demokratickou revolúciou v jej predvečer.

LADISLAV MACHÁČEK získal vedeckou hodnosť kandidáta sociologických vied roku 1968 v Sociologickém ústavu SAV. Byl dlouholetým vedoucím sekce mládeže Slovenské sociologické společnosti při SAV a v letech 1999 až 2000 předsedou této společnosti. Je šéfredaktorem časopisu Sociológia-Slovak sociological review a členem Rady vlády Slovenské republiky pro nevládní organizace. Jako vysokoškolský učitel a předseda Akademického senátu působí na FF UCM v Trnavě. Mezi jeho nejvýznamnější práce patří Občianska participácia a mládež (1996), Sociologické aspekty občianskej participácie a združovania mládeže (2000) a Kapitoly zo sociológie mládeže (2002).

Literatura

- Bútorová, Z. 1989. „Results of the Research of Scientific-popularizing Activity of the Members of Slovak Sociological Association“. *Sociológia* 21 (1): 88–101.
- Faltán, L. 1995. „Sociologický ústav – päť rokov existencie“. *Sociológia* 27 (3): 162–171.
- Hirner, A., V. Krivý, J. Schenk 1974. „Possibilities of Optimalization of the Social Control in a Socialist Enterprise“. *Sociológia* 6 (4): 336–357.
- Karásek, J. 1974. „Výchova a uplatnenie sa sociológov na Slovensku“. *Sociológia* 6 (4): 378–383.
- Keen, M. F., J. Mucha (eds.) 1992. *Eastern Europe in Transformation. The Impact on Sociology*. London: Greenwood.
- Pašiak, J. 1990. „The Sociology of Habilitations – a Conceptual Model“. *Sociológia* 22 (1): 1–13.
- Pašiak, J., L. Macháček 1998. „Sociológia na Slovensku: predpoklad alebo skutočnosť“. *Sociológia* 30 (1): 78–88.
- Roško, R. 1990. „II. zjazd slovenských sociológov a naša revolúcia“. *Sociológia* 22 (3): 223–241.
- Roško, R. 1984. „Possesive Aspect of the Material Living Conditions in Advances of the Workers and Intelligentsia“. *Sociológia* 25 (6): 618–631.
- Roško, R. 1995. „Pred tridsiatimi rokmi“. *Sociológia* 27 (3): 154–158.
- Roško, R. 1996. „Vízia spoločnosti a politikum modernizačného procesu“. *Sociológia* 28 (1): 21–31.
- Roško, R., J. Schenk 2000. „Sociologický Martin s odstupom desiatich rokov“. *Sociológia* 32 (2): 182.
- „Sociológia na Slovensku“. 1971. *Sociológia* 3 (2): 109–116.
- Szomolányiová, S. 1990. „History of the Origin and Formation of the Sociological Working Place of the Slovak Academy of Sciences“. *Sociológia* 22 (3): 367–382.
- Szomolányiová, S. 1995. „Metareflexia histórie SÚ SAV“. *Sociológia* 27 (3): 158–162.
- Turčan, L., E. Laiferová (eds.) 1997. *O kontinuitu a modernu*. Bratislava: SÚ SAV.
- Turčan, L., R. Klobucký 2000. „Ešte k martinskej konferencii“. *Sociológia* 32 (4): 382–385.
- Turčan, L., E. Laiferová 2002. „Štyri paradigmy slovenskej sociológie po februári 1948“. *Sociológia* 34 (2): 145–158.
- „Výskumný plán Sociologického ústavu SAV na roky 1971–1975“ 1971. *Sociológia* 3 (1): 82–83.
- „Zvýšiť spoločenskú efektívnosť marxistickej sociológie“ 1975. *Sociológia* 7 (1): 3–8.